

Коновальчук І.М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /за ред. С.Д.Максименка. Т.VIII, вип..1. – К., 2006. – С.171-176.

УДК 159.92

І.М. Коновальчук

Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини

У статті розглянуто особливості впливу сімейних взаємовідношень та батьківських стилів виховання на соціалізацію особистості дитини.

Виховання – це складний світ людських взаємин, який характеризується, в першу чергу, певними стосунками між батьками та дітьми. У благополучній сім'ї створені всі умови для нормальної життєдіяльності її членів й ефективного виконання сімейних функцій, насамперед репродуктивної і виховної.

Зазначимо, що проблеми стабільності шлюбу й сім'ї, умови створення психологічно здорової сім'ї знайшли своє відображення в роботах Л.Я. Газмана, С.В. Ковальова, В.А. Сисенко, Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстіцькіса.

Особливості впливу сімейних взаємовідносин на становлення особистості дитини вивчали О.І. Бондарчук, А.Я. Варга, В.І. Гарбузов, Т.В. Говорун, О.І. Захаров, А.Є. Лічко, Е.Г. Ейдемільер, Д. Баумрінд, Е. Шефер.

Вплив неадекватного батьківського ставлення на відхилення в психічному й особистісному розвитку дитини досліджували О.О. Бодальов, В.І. Гарбузов, В.В. Столін.

Разом з тим, психологічні та соціологічні дослідження свідчать про негативні тенденції, які характеризують внутрішній стан сучасної сім'ї і ускладнюють психічний розвиток і виховання дітей в сім'ї.

Завданням даної статті є визначення впливу особливостей сімейних взаємовідношень, батьківських стилів виховання на соціалізацію особистості дитини.

На розвиток дитини впливає родинне оточення, психологічний клімат в сім'ї, характер взаємовідношень між батьками. Любов, взаємоповага, взаєморозуміння, задоволеність від власних стосунків, демократичний, спокійний стиль спілкування, впевненість, організованість в сім'ї позитивно впливає на дитину. В той же час конфліктні відносини між батьками створюють у сім'ї постійну емоційну напругу, викликають роздратування, тривожність, невпевненість у дітей, порушують основи їх соціального розвитку.

Успіх виховання людини визначається в дитинстві. У цей період закладаються основи психології особистості. У майбутньому можна вдосконалювати її емоційно-ціннісну сферу, формувати певні еталони поведінки, збільшувати обсяг знань, корегувати соціальну спрямованість, але все це відбувається на основі, яка була закладена в дитинстві.

В житті дитини сім'я відіграє вирішальну роль. Як відзначає С.В. Ковальов, саме у сімейних взаємостосунках і спілкуванні реалізуються людські потреби, а саме: потреба у людських зв'язках, яка дає відчуття належності до певної групи; потреба у самоствердженні, яка дарує відчуття і реальні докази своєї значущості для інших людей; потреба прихильності, що дає змогу відчувати взаємне тепло; потреба самосвідомості, яка формує почуття своєї неповторності, індивідуальності; потреба в орієнтації, яка дає зразок для наслідування [1: 40].

Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її життєдіяльності, тому сім'я виступає провідним фактором

соціалізації особистості. Під соціалізацією ми розуміємо процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві.

Основні соціалізуючі функції сім'ї перш за все полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формування статевої ідентифікації дитини, адекватної самооцінки, розумового розвитку та розвитку здібностей і потенційних можливостей, забезпечення дитині почуття захищеності, формування ціннісних орієнтацій особистості, оволодінні нею основними соціальними нормами.

На відміну від інших інститутів соціалізації сім'я має певні особливості. О.І.Бондарчук серед них виділяє насамперед такі: соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь); переважаючий емоційний клімат, емоційний настрій сім'ї; тривалість і характер спілкування з дітьми; загальна і психолого-педагогічна культура батьків; зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо); матеріально-побутові умови [2: 34].

Серед чинників, які негативно впливають на стан сучасної сім'ї можна виділити: посилення нервової напруженості людей, зростання кількості стресів та екстремальних ситуацій, які негативно позначаються на психологічному мікрокліматі сім'ї; низька загальна і психолого-педагогічна культура міжособистісних стосунків; зайнятість батьків, особливо матерів, у суспільному виробництві і як результат формалізація стосунків дорослих з дитиною; збільшення кількості сімей з низькими доходами; зменшення тривалості і збіднення змісту спілкування в сім'ї; зростання кількості розлучень, наслідком яких є неповні сім'ї; неблагополучні, конфліктні сім'ї; збільшення кількості асоціальних сімей.

Зазначені тенденції можуть приводити до виникнення конфліктів в сім'ї. В конфліктних сім'ях обмежені можливості розвитку дітей,

соціалізація і виховання дітей деформовані, виникає небезпека для психічного здоров'я всіх членів сім'ї, і особливо дітей.

Конфлікти в сім'ї – це загострення суперечностей між її членами на основі розходження ідей, поглядів, інтересів, потреб, прагнень внаслідок низького рівня етико-психологічної культури, невміння долати різні труднощі [3: 21].

В умовах конфліктної сім'ї дитина набуває негативного досвіду спілкування, бачить, відчуває вороже ставлення батьків одне до одного, не набуває позитивного досвіду співробітництва. На думку С.В.Ковальова нормальному формуванню особистості дитини в конфліктних сім'ях заважають такі чинники: дитина дорослішає в умовах суперечливих, неузгоджених вимог матері і батька; духовна атмосфера позбавлена спокою, миру, благополуччя, стабільності, тобто всіх тих умов, які необхідні для повноцінного духовного і психічного розвитку дитини; підвищується ризик нервово-психічних захворювань; зростає бездоглядність і безконтрольність поведінки; зменшуються здібності дитини до адаптації; зростають дефекти морального порядку; дитина не засвоює цілий ряд загальнолюдських норм; часто у неї формуються суперечливі почуття до своїх батьків, а інколи навіть вороже ставлення до одного з них [1: 21].

О.І.Захаров узагальнюючи власні спостереження, дані досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів, прийшов до висновку, що „існує взаємозв'язок між тим чи іншим домінуючим типом батьківських відношень і особистісними характеристиками дітей” [4: 229].

Для того щоб зрозуміти походження сімейних конфліктів та особливості їх впливу на виховання дітей він виділяє фактори, які можуть привести до невротизації дітей.

До складу факторів першої групи включають наступні особливості батьківських відносин: мимовільна компенсація своїх невідреагованих переживань; неусвідомлена проекція особистісних проблем на дітей; підвищена батьківська тривожність; неможливість встановлення емоційно-

тепліх, щиріх, рівних відносин з дітьми через надмірний егоцентризм, раціоналізм, надмірне опікування і песимізм.

До факторів другої групи належать: нерозуміння своєрідності особистісного розвитку дитини; неприйняття дитини; невідповідність вимог та очікувань батьків можливостям і потребам дітей; негнучкість батьків у стосунках з дітьми; непослідовність у взаєминах з дітьми; неузгодженість стосунків між батьками.

Фактори третьої групи це: афективність – батьківське роздратування, незадоволення або неспокій, тривога і страх тощо; тривожність у стосунках з дітьми, а саме – хвилювання, занепокоєння, паніка з будь-якого приводу, надмірна опіка, тривожні передчуття, прагнення все робити за дитину; домінантність у відносинах з дітьми – категоричність суджень, прагнення підкорити дитину, нав'язування думок та рішень, постійний контроль, використання покарань, в тому числі і фізичних; гіперсоціальний характер виховання – підвищена принциповість, надмірна вимогливість, нетерпимість до недоліків; недовіра до можливостей дітей; недостатня чуйність батьків; суперечливість у стосунках з дітьми [5: 101-108].

У психолого-педагогічній літературі існує багато різноманітних підходів до класифікації стилів сімейного виховання. Проте найчастіше говорять про наступні три: авторитарний, ліберальний та демократичний.

Практика психологічної сімейної допомоги свідчить, що батьки, які схильні до авторитарного стилю, мають тенденцію до карально-насиленої дисципліни, надмірно контролюють всі вчинки дитини, вимагають від неї покірливості, обмежують ступінь вибору дитини, нетерплячі до дитячих недоліків та проявів „дитячості”, не бажають йти на компроміси з дитиною. В результаті цього в дитини розвивається невпевненість в собі, страх, мстивість, агресивність по відношенню до слабших, занижена самооцінка, виникає велика ймовірність залежності від впливу „сильних”, пристосуванство, улесливість.

Батьки, які обирають ліберальний стиль виховання, здійснюють незначний контроль за поведінкою дитини або повну його відсутність внаслідок байдужого ставлення до виконання батьківських обов'язків. Проявами ліберального стилю також можуть бути вседозволеність, виконання будь-яких забаганок дитини, невиправдана ідеалізація її батьками. Наслідками такого стилю виховання для дитини в першому випадку можуть бути надмірне самолюбство, затримка емоційного розвитку, відчай, недовіра до дорослих, озлобленість, розчарування. У випадку "запещеного дитинства" в індивіда розвивається інфантильність, егоїзм, впертість, вередливість, завищена самооцінка.

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль. Батьки, які є прихильниками демократичного стилю виховання, поважають особистість дитини, приймають її такою, якою вона є, дають зрозуміти дитині, що її справи є важливими для батьків, довіряють дитині, дозволяють робити їй власний вибір, заохочують її самостійність, прислухаються до думок дитини, проводять з нею вільний час, допомагають їй розвивати свої здібності. При оцінці негативних проявів поведінки батьки-демократи засуджують не саму дитину, а її вчинок. Результатом такого виховання є формування самодостатньої особистості з адекватною самооцінкою, яка може приймати відповідальні рішення.

Неправильна стратегія батьківського виховання може впливати на психічне здоров'я дитини. Так, В. Гарбузов розрізняє три типи неправильного виховання, що практикуються батьками дітей хворих на неврози: емоційне відторгнення, гіперсоціальний тип і егоцентричний тип. Вони розрізняються за рівнем протекції, а саме кількістю зусиль, уваги, яка приділяється дітям. Існують два види проекції, які можуть привести до труднощів у вихованні: гіпопротекція і гіперпротекція.

Виховання за типом неприйняття (відсутність любові батьків до дітей) відноситься до першого виду. В сім'ях де практикують такий тип виховання, як правило, надмірний контроль за дитиною, застосовуються

покарання, в тому числі і фізичні, з боку батьків дітям приділяється мало уваги, нав'язується певний тип поведінки (правильної з точки зору батьків); але цей тип може поєднуватись із відсутністю контролю, байдужістю, потуранням.

В такій сім'ї дитина не відчуває себе затишно, комфортно. Наслідком такого виховання може бути конфліктність дитини, тому що в характері формуються такі якості як впертість, необов'язковість, егоїстичність, діти мають неадекватну самооцінку. Це може привести до взаємного відчуження, тобто неприйняття батьками дитини приводить до неприйняття нею батьків.

Гіперсоціальний тип також відноситься до першого виду проекції. При гіперсоціальному типі батьки концентруються на стані здоров'я дитини, на її соціальному статусі, очікуванні успіхів, часто недооцінюючи індивідуально-психологічні особливості дитини. В результаті невідповідність вимог можливостям дитини, намагання догодити всім породжує страх перед труднощами і невдачами. Тривожність, невпевненість, негативне самоставлення приводять до соціальної ізоляції, залишаючи дитину наодинці зі своїми проблемами і труднощами.

Егоїстичний тип („кумир сім'ї”) належить до другого виду проекції. Характерною ознакою цього типу неправильного виховання є нав'язування дитині думки про те, що вона є надзвичайна, виняткова, батьки захоплюються її надуманими талантами і перебільшують її наявні здібності. І як наслідок в характері дитини закріплюються егоїстичні тенденції, надмірно завищена самооцінка, істеричні реакції.

Кожен з типів неправильного виховання має свою специфіку, зумовлену певними чинниками, але наслідки виховних стратегій вражають своєю ідентичністю. Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми, створити психотравмуючі умови для дитини, в результаті чого вона може набути негативні риси характеру, інколи створюються умови, які

можуть призвести до нервово-психічних захворювань. Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків, тому такі особливості виховання дитини можуть дати про себе знати в її подальшому житті, коли вона стане дорослою і створить власну сім'ю.

Таким чином, соціально-психологічні особливості взаємовідносин у сім'ї необхідно враховувати при розробці методів і форм роботи з батьками, які націлені на запобігання конфліктності в сім'ї і повноцінний розвиток дитини.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у встановленні соціально-психологічної залежності між особливостями внутрішньосімейних взаємовідносин та зародження конфліктів „діти-батьки” й розробці методів психологічної корекції поліпшення сімейних взаємовідносин.

Список використаної літератури

1. Ковалев С.В. Психология современной семьи: Информ.-метод. материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни»: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
2. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. – 96с.
3. Проблемні сім'ї: діти і батьки. /Ю.М.Якубова, Ю.Г.Антонова-Турченко, Г.В.Святненко, М.М.Московка. К.; Український інститут соціальних досліджень. – 1998. – 137с.
4. Семья. Социально-психол. и этич. пробл.: Справочник/ В.И.Зацепин (рук.авт. кол.), Л.М.Бучинская, И.Н.Гавриленко и др. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 255с.
5. Захаров А.И. Как определить отклонения в поведении ребенка. Кн. для воспитателя дет. сада. – М.: Просвещение, 1986. – 128с.

Коновальчук И.Н. Семейные взаимоотношения и особенности социализации ребенка.

В статье рассмотрены особенности влияния семейных взаимоотношений и родительских стилей воспитания на социализацию личности ребенка.

Konovalchuk I.M. Domestic mutual relations and features of socialization of child

*In the article the features of influencing of domestic mutual relations and paternal styles of education are considered on socialization of **personality** of child.*